

Allmänningen – en central periferi?

Gemensam användning av mark i sydvästra Skåne
under perioderna 1783–1827 och 1990–2022

Karin Grundström & Mathilda Rosengren

Allmänning är ett medeltida ord som idag åter tagits upp i språkbruk, konst, kritiska studier och till viss del i stadsutveckling. I äldre tider har allmänningar funnits på olika skalor på mark som använts gemensamt. Det har funnits byallmänningar, sockenallmänningar, häradsallmänningar, landsallmänningar, kronoallmänningar och kungsallmänningar. Byarnas allmänningssmarker kunde finnas mitt i byn, som ett torgrum mellan hus och gårdar, och allmänningssmark kunde finnas perifert, som ängs- och betesmark, eller i form av kult- och mötesplatser. Oavsett skala och vad marken använts till innebär ordet allmänning att det funnits en gemensam, delad användning.¹ Till skillnad från medeltiden lever vi idag i ett genomreglerat stads-/landskap där användningen av all mark är specificerad och planerad. Det mer inkluderande ordet allmänning har inom planering av mark i städer bytts mot mer specifika termer som allmän platsmark² och på landsbygden reglerar allemansrätten³ allmänhetens rättigheter och skyldigheter. Fortfarande inbegriper allmän platsmark och allemansrätt – i likhet med allmänning – föreställningar om någon form av gemensam användning och gemensamt tillträde, det är platser där ”alla” har rätt att vara. Somliga platser har varit allmänningar – i betydelsen använda för ett gemensamt bruk – under flera hundra år.⁴ Vissa gånger är det mark som ansetts mindre värd, antingen för fuktig, för torr eller för avsides belägen för odling. Det kan även vara mark som haft en viktig kulturell betydelse.⁵ Sådan mark är

1 Urban Emanuelsson, Claes Bergendorff, Magnus Billqvist, Bengt Carlsson & Nils Lewan, *Det skånska kulturlandskapet*. Naturskyddsföreningen i Skåne, Lund 2002. s. 85.

2 ”Allmän plats”, Plan- och bygglagen, www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/anvandning-av-allman-plats/ (15/11 2023).

3 Bertil Bengtsson, *Allemansrätten. Vad säger lagen?*, Stockholm 1999.

4 Karin Grundström, ”Om allmänningars beständighet. Historien om Enskifteshagen och Kolböra mosse”, i Karin Grundström & Mathilda Rosengren, *Allmänningar och stråk – essäer, reflektioner och pratpromenader om gemensamma rum*, Malmö 2022, s. 23–32.

5 I forskning om det äldsta vägnätet förekommer analyser om relationen mellan lokaliseringen av byarnas marker i relation till allfarvägar. Vissa byar, däribland Uppåkra och Ö. Skrävlinge hade specialfunktioner som handelsplatser och var därför lokaliserade i anslutning till allfarleder. Se bland annat: Marja Erikson, ”En väg till Uppåkra”, i Uppåkra Centrum i analys och rapport, Lars Larsson (red.), *Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°*, No. 36, 2001, s. 167–176; Bengt-Åke Samuelsson, (2001). ”Kan

särskilt intressant att studera, då den kan ge ett nytt angreppssätt för att förstå vad allmänningen betytt historiskt och vad begreppet skulle kunna betyda idag. I denna artikel undersöker vi tre allmänt tillgängliga platser i sydvästra Skåne: Kolböra mosse vid Djurslöv sydväst om Staffanstorp, Spillepengen norr om Malmö och Kungsmarken öster om Lund. Genom att analysera historiska och nutida kartor,⁶ planeringsdokument och platsobservationer vill vi undersöka vad som utgjort och vad som utgör en ”allmänning” – hur blir en allmänning till och hur består den över tid?

En av de intressanta aspekterna med fenomenet allmänning är kombinationen av mark och användning. Det är användningen, det gemensamma och det allmänna som i relation till mark skapar allmänningen. Flera geografer, historiker och ekonomer, som bland andra David Harvey, Thomas Piketty och Elinor Ostrom, har förordat en sådan förståelse av mark.⁷ Harvey sätter användarvärdet och nyttjanderätten i kontrast till äganderätten. Han skriver att ”vi lever i en värld där profitkvoten och äganderätten övertrumfar alla andra rättsbegrepp”.⁸ Genom en referens till Henri Lefebvre pekar Harvey på att skillnaden mellan stad och landsbygd, som en gång i tiden var så tydlig, gradvis har övergått i porösa rum av ojämn geografisk utveckling. Denna process handlar bland annat om annektering av allmänningar, privatisering av jord genom tvångsförflyttning av lantbefolkningen, omvandling av olika egendomsformer – gemensamt, kollektivt, statligt och så vidare – till privata egendomsförhållanden. Som motpol till den ojämna geografiska utvecklingen argumenterar Harvey för andra typer av mänskliga rättigheter, såsom hans omtalade begrepp ”rätten till staden”⁹ – vilket innebär den kollektiva rätten att omforma oss själva och vår miljö: ”Frågan om vilket slags stad vi vill ha

gravar spegla vägars ålder och betydelse?, i Uppåkra Centrum i analys och rapport, Lars Larsson (red.), *Acta Archaeologica Lundensia Series In 8*, No. 36, s. 178–184.

6 Det finns ett rikt kartmaterial att tillgå. Vårt att komma ihåg är att kartläggningen av Skånes marker ökade i omfattning när Skåne blev svenskt efter freden i Roskilde 1658. Det svenska lantmäteriet grundades 1628 och hade som uppgift att kartlägga hela Sverige så att staten kände till vilka odlingsresurser och naturtillgångar som fanns. Kartläggningen började i Skåne eftersom det ansågs var mest utsatt för påverkan av krig. All mark mättes upp, kategoriserades och kartlades. Det fanns således en påbörjad kartering av Skåne redan före skiftesreformerna.

7 Dessa forskare har tagit utgångspunkt i användarvärde, eller användarrätt, för att studera hur mark kan användas mer jämlikt och hur mark kan undgå exploatering. Se t.ex. David Harvey, *Den globala kapitalismens rum*, Simirshamn 2006; Thomas Piketty, *Kapitalet och ideologin*, Stockholm 2020; Elinor Ostrom, *Allmänningen som samhällsinstitution*, Lund 2009 (1990).

8 David Harvey, *Ojämlighetens nya geografi*, Stockholm 2011, s. 133.

9 Ibid.

kan inte skiljas från frågan om vilket slags social gemenskap, förhållande till naturen, livsstil, teknik och estetiska värden vi eftertraktar.”¹⁰

Baserat på argumentet att marken är vår gemensamma borde rättigheter följa som gör marker för olika aktiviteter tillgängliga för människor, oavsett ägandeform. Det är användarvärdet och rätten till användning som bör prioriteras i stället för äganderätten. Gemensam användningen av vår mark och våra omgivningar leder inte per automatik till exploatering, utarmning eller ”tragedie”.¹¹ Tvärtom finns allmänningpraktiker, som bevarar och säkerställer markens flora och fauna, såväl som människors nyttjanderätt och gemenskap. Harvey, Piketty och Ostrom ger historiska exempel på hur markområden använts och används gemensamt av byalag eller mindre grupper. Det kan vara filippinska bevattningssystem, kaliforniskt grundvatten, schweiziska bergsskogar eller nyttjanderätter som att samla kvistar eller plocka svamp och bär.¹² De aktiviteter som inbegrips i allmänningar är inte i första hand profitdrivna, utan handlar i stället om social reproduktion. Enligt geografen Cindi Katz är social reproduktion¹³ i sin mest grundläggande form beroende av den biologiska reproduktionen av arbetskraft, både på lång och kort sikt genom förvärv och distribution av existensmedel, inklusive mat, husrum, kläder och hälsovård. Historiskt var allmänningarna del av dåtidens sociala reproduktion. Under 1900-talet märks enligt Katz sedan en reformdriven förändring genom statens och kapitalets utökade roll för att säkra den sociala reproduktionen. En rad geografiskt och historiskt specifika reformer innebar satsningar på bland annat subventionerade bostäder, utbyggd hälsovård, offentlig utbildning samt utveckling av lekplatser och parker. Katz framhåller hur förändringarna varierar kulturellt och geografiskt, men att social reproduktion alltid äger rum någonstans, och de miljöer där den äger rum är avgörande för dess resultat.

Med avstamp i teorierna ovan och de tre platserna Spillepengen, Kolböra mosse och Kungsmarken är syftet med denna artikel att undersöka allmänningen som praktik och plats. Hur har användningen förändrats över tid, hur användes platserna historiskt och vilka användningsområden förekommer idag? Var är platserna lokaliserade i förhållande till byar och städer, historiskt såväl som idag? Vår undersökning gäller två perioder då gränsdragningar, regleringar och konflikter om tillträde till allmän mark varit stark: tiden för skiftesförordningarna 1783–1827 och vid tiden för framväxten av postindustrialismens stads/landskap under åren 1990–2022. Vi tar avstamp

¹⁰ Ibid., s. 133–134.

¹¹ Garrett Hardin, ”The Tragedy of the Commons”, *Science*, 162: 3859, 1968, s. 1243–1248.

¹² Ostrom 2009 (1990).

¹³ Cindi Katz, ”Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction”, *Antipode* 33: 4, 2001, s. 709–728.

i landskapsomvandling för att undersöka vad Kolböra mosse, Spillepengen och Kungsmarken använts till och vilket syfte de fyllt. Kulturgeograferna Nils Lewan och Tomas Germundsson visar att just landskapsomvandling var den mest framträdande konsekvensen av skiftesförordningarna i Skåne. Även i nutid pågår en landskapsomvandling i sydvästra Skåne på grund av den snabba urbaniseringen, förtätningen av samhällen och minskad andel allemansrättslig mark.

Allmänningen i landskapsomvandling från agrarsamhälle till postindustriellt stads/landskap

När ordet allmänning först användes är svårt att veta, men det är troligt att allmänningar var mark utanför byns inägor, mark som inte tillhörde någon. Historiker Dick Harrison skriver att allmänningen var en plats att samlas på vid en tid då hövdingar regerade över sina män, över sin hird, och inte över mark.¹⁴ Likaså visar Länsstyrelsen¹⁵ att allmänningarna under forntid och tidig medeltid var belägna längs det äldsta, allmänna vägnätet där de utgjorde marknads-, tings- och kultplatser. I skriftliga källor nämns ordet allmänning första gången 1225 i en synedom över rågångar i Västergötland. År 1314 finns allmänning nämnt i betydelsen gemensam mark, skog eller jord som tillhör ett samhälle och år 1420 nämns allmänning första gången skriftligt som en plats i staden.¹⁶ Enligt *Svenska Akademiens ordbok* betyder allmänning "allmän, gemensam egendom; i synnerhet om ett område, hvartill egande- eller nyttjanderätten tillkommer kronan, ett kommunalt samfund eller grannarna gemensamt".¹⁷ En allmänning kunde bestå av mark, särskilt skogs- och betesmark, samt fiskevatten. Allmänningar omnämns även som grav-, väg- och torgallmänning. Enligt Urban Emanuelsson med kolleger¹⁸ var marken i det skånska kulturlandskapet indelat i inägor och utmarker, där utmarkerna var allmänningar vilka främst användes som betesmark. Allmänningsmarkerna var även viktiga för att täcka behovet av byggnadsvirke, pottaska och tjära samt behovet av ris, grästorv och brännstorv till inhägnader och bränsle. Hedar, kärr och ångar användes till betesmarker medan skogsområden användes till stubbåker och ollonbete.

14 Dick Harrison, *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*, Stockholm 2000.

15 Länsstyrelsen Skåne, "Det äldsta vägnätet", www.lansstyrelsen.se/skane/besoksmal/kulturmiljoprogram/kulturmiljoprogram-skanes-historia-och-utveckling/kulturmiljoprogram-kommunikationernas-landskap/det-aldsta-vagnatet.html (10/10 2024).

16 "Allmänning", *Svenska Akademiens ordbok*, <https://svenska.se/saob/?sok=allm%C3%A4nning&pz=4> (15/9 2023).

17 Ibid.

18 Emanuelsson & Bergendorff 2002, s. 65–68.

Allteftersom befolkningen ökade och mer mark togs i anspråk för odling, minskade andelen allmänningssmark. Redan under 1700-talet fanns enligt Emanuelsson nästan inga utmarker kvar på Söderslätt och Lundaslätten.¹⁹ Allmänningssmarkerna knöts närmre byarna och blev en del av byarnas kringliggande betesmark, så kallade fälader (efter danskans *felled*, vilket översatt till svenska betyder gemensam eller allmän). Ordet allmänning har således en lång historia och vi kan konstatera att det använts för mark i såväl stad som på landsbygd. I nutid har allmänningen kommit att definieras äganderättsligt; enligt *Nationalencyklopedin* är det ”helt klart att allmänningar tillhör de mantalssatta fastigheterna inom byn, socknen eller häradet”.²⁰

Det finns sålunda en historisk definition av vad allmänningen utgjorde under medeltid och fram till skiftesförordningarna och hur begreppet kommit att definieras i äganderättsliga termer. Men samtidigt finns fler innebörder i begreppet allmänning, såväl historiskt som i språkbruk och i forskning. Ett exempel är en metaforisk tolkning av allmänning, i betydelsen att allmänningen är allas eftersom den är ingens. Kanske finns här en koppling till en historisk förståelse, som går tillbaka till den tid då allmänningen låg utanför byar och inägor. I skriftliga källor finns citat från bland andra Wieselgren som år 1833 skriver: ”Ännu var ej predikan en allmänning, som tillhörde ingen, derföre att den tillhörde alla.”²¹ Denna tolkning förekommer än idag i dagspress och debatter. Allmänningen finns även kvar i vårt dagliga språkbruk. *Nationalencyklopedin* påpekar att det förekommer att ytor mellan bebyggelse som ”felaktigt” kallas för allmänningar, trots att de formellt bildar en egen fastighet.²² Allmänningen som en gemensam plats för exempelvis midsommarfirande eller gemensamma grillkvällar i ett bostadsområde lever fortfarande kvar i språket. I dessa fall tolkas allmänning som en gemensam yta de boende har rätt att använda tillsammans. Ett annat exempel är att allmänningen kan kopplas till en bredd av termer i svenska språket, till den svenska grundlagen och svenska miljömål i betydelsen att ”det allmänna” särskilt ska främja en god, bebyggd miljö.²³ Inom forskning är allmänningen och frågan om användarrätt centrala. Internationell forskning om allmänningen har – genom de besläktade orden *common* och *commoning* – gett upphov till bland annat Elinor Ostroms

19 Ibid., s. 85.

20 ”Allmänning” *Nationalencyklopedin*, www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/allm%C3%A4nning (15/9 2023)

21 *Svenska Akademiens Ordbok*.

22 *Nationalencyklopedin*.

23 Naturvårdsverket, ”God bebyggd miljö. Sveriges Miljömål”, www.sverigesmiljomal.se/miljomalen/god-bebyggd-miljo/ (1/11 2023).

forskning inom resursförvaltningspolitik av gemensamma platser.²⁴ Därtill inbegrips allmänningen i frågan om delningsekonomi, om hur vi planerar och gör saker tillsammans på ett mer hållbart sätt.²⁵ En gemensam grund för denna forskning är att det finns en användarrätt till mark, som går utöver den privata, äganderättsliga. I detta perspektiv blir det intressant att analysera hur den gemensamma, delade användningen av mark sett ut under tidsperioder då regleringar och konflikter om tillträde till allmän mark varit stark och fått landskapsomvandlande konsekvenser.

Landskapsomvandlingen under skiftesförordningarna

Avgränsningen i tid för den första period vi studerat är perioden mellan 1783 då de första partiella enskiftena genomfördes fram till 1827 då enskiftet avslutades. Den första storskiftesförfattningen *Kongl. Maj:ts Förordning angående Landtmätare och theras förrättningar* tillkom 1749 men fick inte den effekt som förväntats.²⁶ Konsekvensen av den första förordningen var främst en minskning av antalet tegar medan strukturen med samlad bebyggelse och ägoblandning i inägorna bestod. Nästa reform hade större inflytande. Genom en förändring av storskiftesförfattningen 1783 blev det möjligt för enskilda, mindre markägare att få sina ägor utlagda i ett så kallat partiellt enskifte. Såväl storgodsägare som kyrkohemman och hemmansägare i byarna kunde då begära att få sina ägor skiftade. Det första partiella enskiftet begärdes av godsägare och landshövding Tage Thott och genomfördes genom en utbrytning av hans hemman i Västra Skrävlinge by år 1786.²⁷ Thotts partiella enskifte fick flera efterföljare, bland annat flera andra storgodsägare i trakterna kring Malmö. Nästa förändring i skiftesförordningarna var enskiftesstadgan *Förordning angående ägors fördelning i enskiften och utflyttningar ifrån större byalag i hertigdömet Skåne*²⁸ som tillkom 1803 och varade till 1827. Denna reform påbörjades dock på 1790-talet då "enskifte" var en känd term i Skåne redan ett decennium före förordningen. Enskiftet hade en genomgripande inverkan på sydvästra Skåne och innebar en omvälvande förändring av agrarlandskapet. Redan 1816 var mer än hälften av byarna i sydvästra Skåne skiftade.²⁹

24 Ostrom 2009 (1990).

25 Per Larsson, *Samutnyttjad mark och urbana allmänningar. En fallstudie av skyfallsanpassning i Malmö och Köpenhamn*, Malmö 2020.

26 Tomas Germundsson & Nils Lewan, "Enskiftet i Skåne 200 år. Reformen 1803 i geografiskt perspektiv, Temanummer Enskiftet 1803–2003", *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2003:1; s. 6.

27 Ibid., s. 13.

28 Ibid., s. 15.

29 Sven Dahl genomförde den mest ingående undersökningen av enskiftets genomförande

Landskapsomvandling under skiftesförordningarna innebar en nästintill uttraderad gemensam jordbrukspraktik baserad på en nyttjanderätt som fördelades inom byalaget. Denna nyttjande- eller användarrätt inbegrep alla bybor, även om den inte var rättvist fördelad mellan bönder och torpare.³⁰ Användarrätten för gemene man har historiskt omfattat användning av marker för bete till grisar och kor, för att samla ved, hämta vatten och för att plocka bär, svamp och vildväxande örter. Liknande rättigheter fanns i flera delar av Europa. Historikern Ian Waites visar hur arrendebönder i England och Wales hade så kallade *rights of commons*³¹ som inbegrep husbehov inom fem olika områden: rätten till bete för djurhållning, rätten att samla ved, rätten att bryta torv, rätten att hämta sand, grus och andra mineraler samt rätten till fiske i dammar och bäckar.³² Dessa rättigheter gick förlorade genom de *Enclosure acts* som förekom i England och Wales från 1500-talet och framåt. Särskilt omskrivet är *the enclosure of the commons* som innebar att arrendebönderna utestängdes från de allmänningssmarker de tidigare haft rätt att använda.³³ Piketty visar hur användningen av mark förändrades i Frankrike, från att jordbrukande arrendebönder hade rätt att använda mark för bete och för att samla ved till en ensidig bestämmanderätt över marken av de markägande klasserna.³⁴ Genom landskapsomvandling baserat på förordningar och reglering i Sverige såväl som övriga Europa, försvann stora delar av den gemensamma användarrätten när allmänningar försvann och nya gränsdragningar infördes.

Särskilt i Skåne hade skiftesreformerna en påtaglig landskapsomvandlande effekt.³⁵ Under 1800-talet skiftades samtliga byar i sydvästra Skåne, nya vägnät anlades, planteringar infördes längs alléer och längs ägo- och gränser, de obesuttna förflyttades till radbyar längs det nya vägnätet och de marker som brukats gemensamt nästintill uttraderas.³⁶ Flera byallmänningar försvann

i Skåne, vilket bland annat presenterades i kartor över Skåne, publicerat i Sven Dahl, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund 1941, cit. i Germundsson & Lewan 2003.

30 Göran Hoppe, "Skiftesreformerna och agrarutvecklingen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1983:5, s. 43.

31 Ian Waites, *Common Land in English Painting 1700–1850*, Suffolk 2012.

32 "What is Common Land and Who Owns It?" National Archives, www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/common-lands/#6-common-land-in-manorial-records (2022-12-16).

33 Roger Kain, John Chapham & Richard Oliver, *The Enclosure Maps of England and Wales 1595–1918*, Cambridge 2004; Nicholas Blomley, "Making Private Property. Enclosure, Common Right and the Work of Hedges", *Rural History* 18:1.

34 Piketty 2020.

35 Germundsson & Lewan 2003.

36 Ingemar Ingers, "Bidrag till Djurslövs historia", *Staffanstorps Aktuellt* 1973:2, s. 2–3; Ethel Wester, "Bebyggelse och brukningsenheter i några byar inom Tottarps socken

när byarna skiftades och marker tillföll nya markägande bönder medan fälader omvandlades till privat mark och enskilt ägande.

Landskapsomvandling under den postindustriella eran

Den andra perioden avgränsas till åren 1990–2022, en period då det postindustriella stads/landskapet vuxit fram. Under denna period ökade befolkningstillväxten i sydvästra Skåne. Efter den stora utbyggnaden av tätorter under efterkrigsperioden och rekordåren blev frågor om hållbar stadsutveckling allt viktigare under 1990-talet.³⁷ Men trots visioner om en mer hållbar utveckling fortsatte tätorternas utbredning på jordbruksmark och storleken på allmänt tillgänglig mark minskade. Behovet att komplettera kommunernas översiktsplaner med den regionala skalan ledde till att *Strukturbild Skåne* upprättades 2005, med syfte att stärka samarbetet för en mer hållbar stadsutveckling mellan kommunerna. Ytterligare en förstärkning av det regionala perspektivet skedde genom ett beslut i riksdagen 2018, då en ändring i plan- och bygglagen innebar att Region Skåne från år 2019 ansvarar för att ta fram en regionplan som ska vara ledande i kommunernas utveckling av översiktsplaner. Regionalplanen syftar till att stärka samarbetet i regionen och agera kring gemensamma intressen. *Regionplan för Skåne* är en strategisk plan där kommunerna samordnar fysisk planering för att skapa goda, framtida livsmiljöer för alla i Skåne under perioden 2022–2040.³⁸

Landskapsomvandlingen i sydvästra Skåne karaktäriseras under denna period av att tätorterna breder ut sig, industrier läggs ner eller flyttar, förtätning sker inne i tätorterna och transportinfrastruktur tar mark i anspråk – med konsekvens att såväl storleken på allmän platsmark i tätorterna³⁹ som storleken på den allemansrättsliga marken⁴⁰ minskar. Denna form av landskapsomvandlingen har bland annat inneburit att användarrätten till våra gemensamma platser idag är en fråga för både planering och politik. Användningen av gemensam mark i dagens samhälle omfattar rätten till

i SV Skåne”, i *Svensk geografisk årsbok*, Karl-Erik Bergsten (red.), Lund 1967; Mattias Qviström, ”Enskiftets vägar”, *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2002:1.

37 Ola Nylander, *Svensk bostad 1850–2000*, Lund 2013.

38 ”Regionplan för Skåne 2022–2040”, Region Skåne, <https://utveckling.skane.se/regional-utveckling/verksamhetsomraden/regional-fysisk-planering/regional-fysisk-planering/#262679> (15/11 2023).

39 ”Grönya per invånare minskar enligt Statistiska centralbyråns beräkningar”, Malmö stad, [https://miljobarometern.malmo.se/natur-och-odling/arealer/gronyta-per-invanare/\(2023-11-15\)](https://miljobarometern.malmo.se/natur-och-odling/arealer/gronyta-per-invanare/(2023-11-15)); Tora Villanueva Gran, ”Malmö på Jumboplats i europeisk studie om tillgång på grönska”, *Arkitekten* 28/10 2021.

40 Jack Bårström, ”Markanvändning i Skåne”, Rapport, Region Skåne, Avdelningen för Regional Utveckling 2009.

mobilitet, till demokratisk påverkan och rätten till platser för samvaro, motion och fritid. Användarrätten inbegriper även frågor om vem som kan delta i beslutsprocesser och påverka beslut och hur tillgänglighet till platser med högt värde kan säkerställas.

I ett internationellt perspektiv⁴¹ har Sverige stor andel allmänt tillgänglig mark där användarrätten kan nyttjas. I städerna regleras detta bland annat genom planering av allmän plats. Enligt plan- och bygglagen (2010:900) 1 kap. 4 § definieras allmän plats som ”en gata, en väg, en park, ett torg eller ett annat område som enligt en detaljplan är avsett för ett gemensamt behov”.⁴² Enligt detta regelverk finns allmän plats för våra gemensamma aktiviteter, baserade på våra behov av att röra oss, motionera och ha ett socialt liv. På landsbygden, eller utanför tätbebyggt område reglerar allemansrätten vår möjlighet att använda mark för våra behov. Sedan 1994 har allmänhetens rätt till natur stöd i grundlagen. Regeringsformen 2 kap. 18 § stadgar att oberoende av det skydd som grundlagen ger den enskildes äganderätt ska ”alla ha tillgång till naturen enligt allemansrätten”.⁴³ I sydvästra Skåne sammanfaller dock hög urbanisering med landets lägsta nivå av allemansrättslig mark,⁴⁴ vilket leder till frågor om hur vi planerar och använder mark som är allmänt tillgänglig under trycket av befolkningstillväxt, förtätning av städer, minskad biologisk mångfald och krav på att bevara jordbruksmark.⁴⁵

Kvarvarande öar i landskapet

Landskapsomvandlingen är således framträdande vid skiftesreformerna 1783–1827 och under postindustrialismens framväxande stads/landskap 1990–2022. En konsekvens av detta är att snabba förändringar sker som påverkar vilka platser som brukats gemensamt och vilka platser allmänheten har tillträde till idag. Dels kan landskapsomvandling innebära att fäladsmark och byallmänningar försvinner, dels kan det innebära att allmän platsmark minskar genom att den tas i anspråk för urbanisering och transportinfrastruktur, trots visioner och hållbarhetsmål. Samtidigt har kulturminnesvård, lagstiftning och sedvana inneburit att det än idag finns öar av de historiskt gemensamt använda markerna kvar i landskapet. Kol-

41 Susan Fainstein, *The Just City*, Ithaca 2010; Richard Sennet, *Building and Dwelling. Ethics for the City*, London 2018; Edward Soja, *Seeking Spatial Justice*, Minneapolis 2010.

42 ”Allmän plats”, Plan- och bygglagen, www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/anvandning-av-allman-plats/ (2023-11-15).

43 Bengtsson 1999.

44 I Staffanstorps kommun beräknas ytan vara under tio procent, se bl.a. ”Regionplan för Skåne 2022–2040”.

45 Grundström 2022.

böra mosse vid Djurslöv, Spillepengen norr om Malmö och Kungsmarken öster om Lund är sådana öar (Karta 1). De är alla platser som behållit del av sin utbredning över tid; de har hållit fast vid sin plats i landskapet. De är lokaliserade lite i utkanten av byar, bygränser och kommungränser. De har använts gemensamt kontinuerligt, om än på skiftande sätt. Över tid berättar dessa platser om vilka gemensamma praktiker som förekommit, vilka användningsområden som varit viktiga historiskt och idag.

Karta 1. Spillepengen är belägen norr om Malmö, Kolböra mosse väster om Staffanstorp och Kungsmarken öster om Lund. Digital karta baserad på Lantmäteriets kartutskrift, "Malmö, Lund och Staffanstorps kommuner skala 1:40 000" (2021-11-15).

Kolböra mosse utanför Staffanstorp

Förlorad sedvanerätt och färre fälader

Kolböra mosse ligger i ett historiskt rikt kulturlandskap i anslutning till Sege å. Vid utgrävningar har arkeologer funnit flintaföremål och boplatser från stenåldern, en gravhög från bronsåldern, gravar från romersk järnålder och ett romerskt guldmynt från 400-talet.⁴⁶ Under medeltiden växte Djurslöv by fram längs med slänten ovan mossen. I Djurslöv verkställdes enskiftet 1805

46 Kenneth Stark, "Djurslöv inför detaljplanläggning", Rapport 2017:86, Arkeologisk utredning steg 1, 2017, Dnr 5.1.1-2017-00005.

och fastställdes 1808. Enligt danska Rigsarkivet fanns tio gårdar samt fyra friliggande byggnader i Djurslövs by före skiftet. Tre av gårdarna tillhörde domkyrkan i Lund, två tillhörde domkapitlet, en tillhörde Görslövs kyrka och vardera en gård tillhörde godsens Heckeberga, Klägerup och Skabersjö.⁴⁷ När enskiftet fastställdes 1808 fanns även en konceptversion av skifteskartan bevarad, där den äldre tegindelningen och de tio gårdarnas placering på bytomten redovisas (Karta 2.1). I den renritade Karta Öfver Inägorna Till Diurslöfs By från 1805 (Karta 2.2) framkommer konsekvenserna av skiftesreformen. Tegarna för jordbruk såväl som betes- och utmark lades samman i större enheter och enbart fyra gårdar återstod på den tidigare bytomten. En jämförelse av kartorna från före och efter enskiftet visar hur den centralt belägna marken mellan byns gårdar försvann och ersattes av en spikrak skiftesväg. Det finns inga skriftliga källor om användningen av just denna mark, men den kan ha haft funktionen av en byallmänning, mark som användes av byborna och där byggnader för mindre bemedlade bybor uppfördes.⁴⁸ Även fäladsmarken delades upp då några av gårdarna demonterades, flyttades och byggdes upp igen vid de samlade ägorna ute i jordbrukslandskapet. Utöver fälader fanns ett markområde som benämns "Fattigman stumparna"⁴⁹ vilket kan ha varit mark som tillhört ett fattigmanshus och som fick brukas av dem som inte ingick i bondefamiljerna. När det gällde Kolböra mosse specifikt bibehölls tre av de fyra kvarvarande gårdarna i byn (nummer 1/10, 9 och 4) efter skiftet. Enligt skifteskartan fick mossen endast utnyttjas till "torfskyrd och höhöstnad men alldeles icke till bete för kreatur under vad namn som helst".⁵⁰

Ytterligare en konsekvens av enskiftet var att fattigt folk förflyttades och förlorade den sedvanerätt de kan ha haft tillgång till, via stumparna och allmänningarna. I Djurslöv flyttades åbyggnader och gadehus, det vill säga mindre hus som utgjorde bostäder för lantarbetare utan egen jordegendom, bort från byn. På kartan från 1805 syns några små gadehus uppförda på den centralt belägna marken. Flytten av två av gadehusen påbörjade framväxten av Lilla Djurslöv längs den nya skiftesvägen. Hit flyttade hantverkare, lantarbetare, änkor, skomakare och spelemän som Anders Persson.⁵¹ Historikern Göran Hoppe påpekar hur skiftesreformerna ledde till en social polarisering

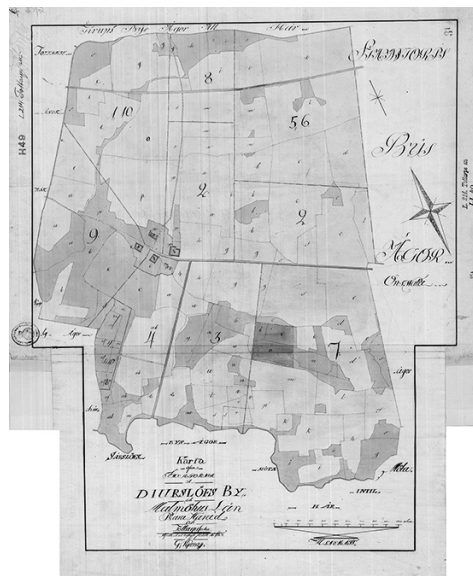
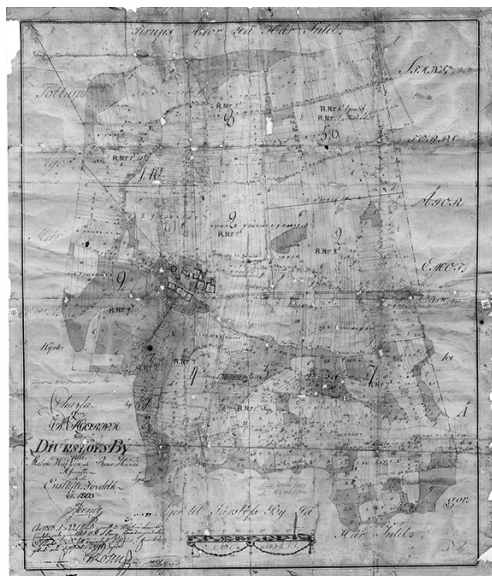
47 Ingers 1973, s. 2.

48 Hoppe, 1983 s. 43.

49 Stark, 2017 s. 18.

50 Karta 3.

51 Ibid.; Svante Freij, "Anders Perssons stuga Lilla Djurslöv. En studie av lantverkarnas bebyggelse", uppsats vid Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborg 2004. (Anders Persson är mannen i den kända visan "Anders Perssons stua står i ljusan lua, alla ljusen brinner oppsan").

Karta 2. Kolböra mosse vid Djurslöv

Karta 2.1 (övre t.v.). Konceptkarta över Djurslöfs by och tegar före skiftets fastställande. På kartan syns de tio gårdarna i byn och Kolböra mosses sydväst om byn. Djurslöv, Enskifte 1808-04-22, 12-tot-5, Lantmäteriets historiska kartarkiv.

Karta 2.2 (övre t.h.). Enskifteskarta över Djurslöfs by och tegar, renritad som underlag för fastställande av skiftet. På denna karta är enbart fyra av de tio gårdarna kvar. Mossen är skiftad till de jordägande bönderna. Delar av den grönmarkerade marken sydväst om byn utgör idag Kolböra mosse där beträddor är anlagda. Djurslöv, Enskifte på inägor, 1804, Gabriel Kjerner, L214-3:1., Lantmäteriets historiska kartarkiv.

Karta 2.3 (nedre t.v.). Vandringsleder, så kallade beträddor, vid Kolböra mosse, Djurslöfs by, i Staffanstorps kommun. "Beträddor", Staffanstorps kommun, Kultur och föreningsförvaltningen 2023, <https://staffanstorp.se/uppleva-och-gora/natur-kultur-och-sevart/friluftsliv-och-motion/betrador/> (15/11 2023).

Karta 2.4 (nedre t.h.). På en grönplan från 2009 finns beträddorna inritade till vänster om Staffanstorp, här var tanken att beträddorna skulle utvidgas och ingå i ett större nätverk av promenadstråk. Denna plan realiserades aldrig. "Grönstrukturen i Staffanstorp med omnejd", i Översiktsplan Framtidens kommun – perspektiv 2038. Staffanstorps kommun 2009, s. 60. <https://staffanstorp.se/wp-content/uploads/2021/11/framtidens-kommun-perspektiv-2038.pdf> (15/11 2023).

då det lokala samhällets mellangrupper försvann⁵² och Svante Freij menar att även lek och spel förflyttades ut från den tidigare byggemenskapen.⁵³ I de nya omgivningarna vid Lilla Djurslöv fanns ingen mark att bruka eller använda gemensamt.

Plats för beträddor och doftmiljö

I det postindustriella stads/landskapet innebär tätorternas expansion och jordbruksarealens utbredning att mindre än tio procent allemansrättslig mark återfinns i Staffanstorps kommun där Djurslöv och Kolböra mosse är belägna. Endast två av de ursprungliga gårdarna (nummer 2 och 4) finns kvar på den plats där den medeltida byn låg. Kolböra mosse skiftades inte förrän på 1970-talet och tillföll då Anders Björkman, lokalpolitiker och ägare till gård nummer 4. Björkman utvecklade idén om ”beträddor” – ett system av gräsbevuxna, klippta vandrings- och ridleder i kanten av åkermark och våtmark – som ger allmänheten tillträde till kulturlandskapet runt mossen. Ordet beträdda är en ordlek där substantivet ”träda” och verbet ”beträda” parats.⁵⁴ Satsningen möjliggjordes genom Björkmans idé och Sveriges medlemskap i EU 1995. På grund av överproduktion av livsmedel införde EU så kallade trädessbidrag, finansiering för att lägga mark i träda,⁵⁵ vilken användes för att finansiera den mark som beträddorna upptar. Beträddorna har utökats över tid och omfattar idag 13 kilometer vandringsled.

Staffanstorps kommun presenterar beträddorna på sin hemsida som ett alternativ till allemansrättslig mark med möjlighet att ”uppleva kulturlandskapet och den skånska landsbygden på doftavstånd”⁵⁶ (Karta 2.3) Beträddorna får även ta plats i Staffanstorps kommuns översiktsplaner. I den från 2009 ”Översiktsplan Framtidens kommun – perspektiv 2038” syns Kolböra mosse integrerad i ett nätverk av beträddor och vandringsstråk, utanför de större bilvägarna (Karta 2.4). Denna plan har sedan 2010 ersatts av en ny ”Grönplan för Staffanstorps och Hjärup”, där Kolböra mosse i stället är del av en ”mosstriangel” bestående av tre mossar i närheten av Staffanstorps – som var och en är allmänt tillgänglig.⁵⁷ Utöver att erbjuda beträddor för allmänheten är området runt Kolböra mosse en vattenbiotop och en

52 Hoppe 1983 s. 43.

53 Freij 2004 s. 22.

54 Gösta Regnéll, ”Tankar på gröngräset. Beträdda – ett nytt begrepp”, *Svensk Geografisk Årsbok* 1994, s. 126–132.

55 ”Jordbrukarstödens utveckling. Sveriges femton första år som medlem i EU”, Rapport, Jordbruksverket 2011:42.

56 Eva Hassgård, ”Beträddor”, Staffanstorps kommun, <https://staffanstorp.se/fritid-och-upplevelser/natur-kultur-och-sevart/betrador/> (2018-08-14)

57 ”Mosstriangel”, ”Grönplan för Staffanstorp och Hjärup 2010”, Staffanstorps 2010,

rik fågelmiljö. Mossen ingår sedan 2010 i Segeåns Vattendragsförbund och Vattenråd som drivs av de sju kommuner som kantar Segeå.⁵⁸ Målet med projektet är att öka vattenmagasineringsförmågan i landskapet, öka biologisk mångfald, reducera mängden kväve och fosfor i vattenmiljöerna samt att öka den allemansrättsliga arealen. Ytterligare en aktör, Svenska kyrkan, finns representerad i markerna. Förbi Kolböra mosse leder Heliga Birgittas pilgrimsväg. I det postindustriella stads/landskapet är Kolböra mosse och beträdorna tillgänglig för allmänheten för rekreation. Beträdorna ger möjlighet att promenera, rida och pilgrimsvandra på de gräsbevuxna lederna. För dem som kan ta sig hit med bil eller på hästrygg ger beträdorna allmänheten en möjlighet att vandra utmed åkermark och pilalléer – och komma nära mossen där kor betar och flyttfåglar stannar till.

Vid Djurslöv har Kolböra mosse i stort sett behållit samma form som vid tiden för enskiftet. Skifteskartorna ger exempel på den omorganisering av mark som var karaktäristisk för landskapsomvandlingen vid tiden. Den mark som användes gemensamt, såsom byallmänningar, fälader och utmark, eller stumpar, omorganiserades och förlades många gånger närmre enskilda gårdar. Även om fälader och mossen tillhörde de mantalssatta hemmanen är det inte otänkbart att det förekom att även de mindre bemedlade byborna hade viss nyttjanderätt, kanske särskilt de så kallade stumparna. Idag beskrivs Kolböra som en plats där insatser görs för biologisk mångfald och en plats att känna doften av det landskap som nära nog försvunnit. Baserat på ett EU-direktiv och genom samarbete mellan en privat markägare och Staffanstorps kommun har allmänheten sedan 1980-talet getts tillträde till landskapet runt mossen. Torvbrytningen har upphört men delar av marken fortfar att användas som betesmark. Kolböra mosse inbegriper idag vandringsleder och Svenska kyrkans pilgrimsled samt en satsning på att återskapa våtmark. Vandring, ridning, upplevelser, hälsa och kontemplation står i fokus.

Spillepengen i norra Malmös utkant

Gemensam betes- och stadsmark

Spillepengen ligger likt Kolböra mosse vid Sege å, fast vid dess utlopp i Öresund. Områdets gränser utgjordes av åns två naturliga utloppsarmar i sydväst och öst samt Lommabuktens strandängar i nordnordväst. Namnet,

<https://staffanstorp.se/bygga-bo-och-miljo/oversiktsplan-och-detaljplaner/gronplan/> (14/8 2018) s. 17.

⁵⁸ "Segeåprojektet, målsättning", Segeåprojektet, www.segea.se/malsattningar.html (14/8 2018)

och dess snarlika variationer – ”Spillepenning”, ”Spillpenning”, ”Spillepengsmarken”, ”Spelepeng” – ger en indikation om landområdets position – mellan två nationer, mellan stad och by, mellan nyttjandeformer och äganderätter.⁵⁹ ”Spillepeng” syftar på ”pengar som byter ägare i spel” eller ”omtvistat område” och Spillepengen tros ha fått sitt namn på grund av äganderättstvister mellan Malmö stad och Arlöv by.⁶⁰ Enligt sägen löstes marktvisten mellan stad och by genom att singla slant, ”spille peng”. Oavsett vad tilldömdes Spillepengen Malmö stad ”genom kungl. maj:ts dom 1789” och sedan dess har området varit i stadens regi.⁶¹ Självva namnet Spillepeng noterades för första gången 1677 på en teckning av den danska belägringen av Malmö.⁶² På en militärkarta från samma tid beskrivs marken som en ”aldeles ruinerad äng”.⁶³ Förödelsen av marken beror troligtvis på den ödeläggande krigsföring Sverige och Danmark emellan som satt sin prägel på sydvästra Skåne under 1600-talet. Efter att Spillepengen ödelagts av kriget mellan Danmark och Sverige användes området främst som betes- eller fäladsmark tillhörande Malmö stads invånare. På området fanns även den så kallade Spillepengsängen, senare Spillepengslyckan, som troligtvis användes för odlingar, och det förekom viss bebyggelse i utkanterna.⁶⁴ Under 1700-talet fortsatte användningen av Spillepengen som en ”gemensam betesplats” för Malmös stads borgare.⁶⁵

Under skiftesreformerna behöll området sin landskapsstruktur. Kartmaterial från tiden kring skiftesreformerna visar på Spillepengens kontinuerliga användning som betesmark. Mellan 1784 års karta över ”Malmö Stads på alla Gårdar fördelte Östra Plantage Fält samt Beteshagar och Spillepengsmarken” (Karta 3.1.) och 1814 års karta över ”De gamla Gårdarne wid Malmö Stad indelade Jordar Öftre Plantage Lyckorna och Betesmarken” (Karta 3.2) tycks knappast något ha ruckat på Spillepengens primära funktion som betesmark. Det var först på 1840-talet som marken blev ”delvis styckad; en del arrenderades på nytt ut på 30 år men en del av betesmarkerna endast

59 Ingemar Ingers, ”Ortnamn i Malmö”, *Malmös Fornminnesförening* 1957:25, s.44.

60 Göran Hallberg, *Skånes ortnamn. Oxie Härad och Malmö stad Serie A. Bebyggelsenamn. Del 15*, Stockholm 2009, s. 232–233.

61 Ingers, 1957 s. 44.

62 Ibid.

63 ”Malmö 1677 6/6–5/7. 'Cartha af Malmö Stads Wärk med dess omliggande Situation hvarpå finnes antecknat den Däniska belägringen med dess Batterier och Aprocher'”, SE/KrA/0425/08/030, Sveriges Krig, Riksarkivet.

64 Ingemar Ingers, *Burlövs kommun: Historia och beskrivning. Första delen*, Arlöv 1976, s. 366–370.

65 ”Spillepengsmarken genom tiderna. Står namnet i något samband med det forna falkläget vid Sege bro?” *Arbetet* 3/10 1925.

på ett år i sänder.”⁶⁶ I mitten av 1800-talet noterade Gustaf Liunggren på sin karta över ”Staden Malmö med dertill lydande egor” att Spillepengsmarken består av 94 tunnland ”åker, äng, tomter och trädgårdar” samt 111 tunnland betesmark (Karta 3.3.). Utarrenderingen till trots behöll marken sin fortsatta status som ”stadsjord” tillhörande Malmö stad.

Plats för sopor och natur för rekreation

På 1900-talet förändrades Spillepengen från en idyllisk betesmark – som den framställs i frihandsteckningar från 1930-talet av konstnären Hjalmar Asp⁶⁷ – till att främst associeras med Malmö stads avfallshantering. Platsen blev känd som stadens soptipp. Under denna tid expanderade Malmö hamn kraftigt i väster, den norra åfåran vid Spillepengen grävdes ner och på kartor över hamnområdet redovisas Spillepengen i utkanten. Genom hamnens expansion hamnade Spillepengen alltmer i stadens mentala och fysiska bakvatten. Med hamnen som fysisk barriär blev området avskuret från resten av Malmö och därigenom svårtillgängligt för dess invånare. På en karta över Malmö hamn från 1995 framkommer hur hamnens artificiella utbyggnad ändrade den naturliga strandlinje som Spillepengen en gång följde.⁶⁸ Det var inte enbart hamnen som byggdes ut i havet, även toppen av Spillepengen, den så kallade Spillepengsholmen, utvidgades för att kompensera för de ökande behoven av avfallsdeponering. Det allmänna nyttjandet av marken förändrades under denna period från betesmarker vid strandängar i Malmö till avfallsdeponi i industrisamhällets periferi.

Under det sena 1900-talet skedde en förändring mot en ny typ av område; i översiktsplaner från 1980-talet och framåt omtalas Spillepengen som ett potentiellt rekreationsområde för Malmö stadsinvånare.⁶⁹ Med postindustrialismen, hamnens nedstängning och avvecklingen av planeringen för soptippsverksamheten öppnades nya möjligheter för allmän användning av platsen. På 1980-talet bildas Stiftelsen Spillepeng av kommunerna Malmö, Burlöv och Lomma och Sydvästra Skånes avfallsaktiebolag (SYSAV) med uppgift att förvalta området och verka för Spillepengens omvandling. Tidningsartiklar från 1990- och 2000-talen vittnar om ett tydligt perspektivskifte från deponi till rekreation. För att bryta ner de fysiska och mentala barriärer som industrialiseringen av området skapat arrangerade

66 Ibid.

67 Se t.ex. *Spillepeng*, 1936, NMH 773/1938, Nationalmuseum; Utsikt mot Malmö från Spillepengsmarken, 1936, NMH 776/1938, Nationalmuseum.

68 *Malmö Hamn*, 1995, Ö0076, Stadsbyggnadskontorets arkiv Malmö Stad.

69 Stadsbyggnadskontoret i Malmö, Generalplan för Malmö, Malmö 1980, s. 75–76; Malmö Stadsbyggnadskontor, Översiktsplan för Malmö, Malmö 1990, s. 31.

stiftelsen under denna tid en årlig Spillepengsdag. Enligt stiftelsens chef Ulf Evertsson syftade dagen till att ”att upplysa om att det här är ett attraktivt fritidsområde, inte en gammal soptipp”.⁷⁰ Evertsson påpekar att ”här ska inte vara en park utan ett naturområde”.⁷¹ Ett fokus på växt- och djurliv på nya allmänna platser stämmer väl överens med den postindustriella tidsandan av att göra ”natur” av vad som tidigare varit industrimark eller bebyggd mark – som ett helande inslag i ett uppbrutet industrilandskap.⁷² I en oavsiktlig historisk koppling till fågelskötsel och medeltida falklägen – det är möjligt att Spillepengen användes som jaktfalksläge för de bättre bemedlade under medeltiden⁷³ – började SYSAV på 1990-talet intressera sig för Spillepengens fågelliv. SYSAV grundade tillsammans med Skånes Ornitologiska Förening den ideella verksamheten Fågelskydd Spillepeng som tar hand om skadade fåglar från Malmö- och Lundaregionen. Föreningen driver även ringmärkningsverksamhet såväl som trutstudier och de har byggt vind- och regnskydd för fågelskadare.⁷⁴

Spillepengens fritidsområde är idag beläget på mark i Malmös utkant. Spillepengen ligger på mark som utgjorde betesmark vid tiden för skiftesreformerna. På kartan som visar löpspårerna i området (Karta 3.4) går det fortfarande att ana den gamla landskapsstrukturen från 1700- och 1800-talen, bortom 1900-talets industrialisering. Idag beskrivs området som ett ”kuperat rekreativt område med varierande natur, elljusspår, mountainbike-bana och utegym”.⁷⁵ Marken har tillgängliggjorts för allmänheten av Malmö stad. Här finns ett etablerat, allmänt tillgängligt fritidsområde på mark som avvecklats från avfallsdeponin. Spillepengen är ett exempel på

70 Cit. i Lars Johansson ”Spillepengsdagen är nu en etablerad tradition”, *Skånska dagbladet*, 6/9 2004 s. 7.

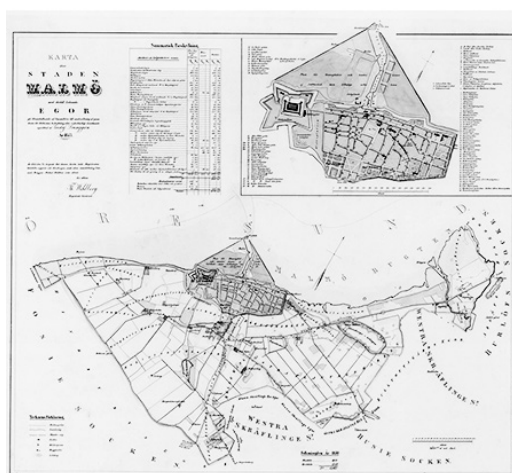
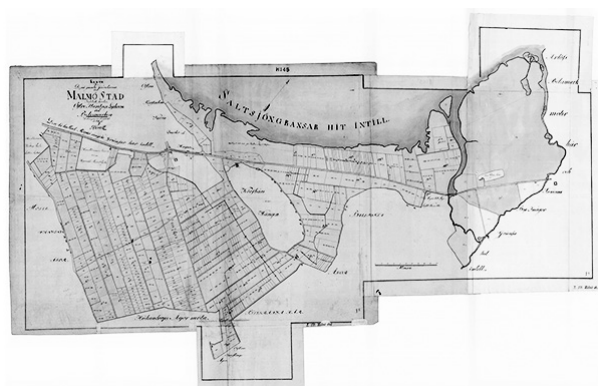
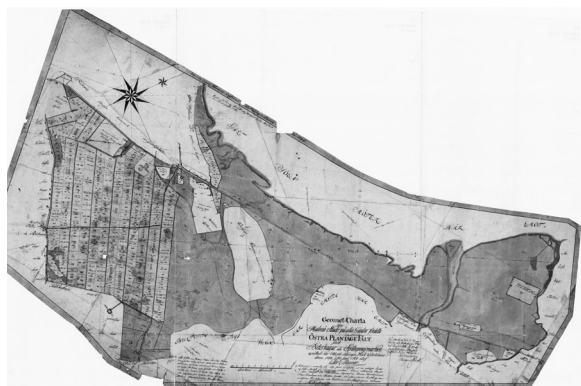
71 Ibid.

72 Renée de Waal & Arjen de Wit ”Brown Coal, Blue Paradise. The Restoration of Open-cast Coal Mines in Lusatia, Germany” i *Urban Wildscapes*, Anna Jorgensen & Richard Keenan (red.), Oxford 2012, s. 99–109.

73 I en tidningsartikel om Spillepengen från 1925, drar författaren slutsatsen att Spillepengen, även om namnet i sig verkar ha tagits i bruk först i slutet av 1600-talet, måste varit ett av Skånes betydande falkläger på 1500- och 1600-talen: ”Av Malmö stads räkenskaper [...] framgår att ett av de till namnet okända falklägena i Skåne legat just vid Malmö – vid Sege Å och alltså ute i Spillepengsmarken.” Hit reste falkenerare (”de med kunglig fullmakt försedda falkfångarna”) på höstarna för att fånga vilda falkar både till kronan och för att lukrativt sälja vidare till hoven i kontinentala Europa. Falklägena verkar dock ha försvunnit vid tiden då Skåne blev svenskt. ”Spillepengsmarken genom tiderna. Står namnet i något samband med det forna falkläget vid Sege bro?”, *Arbetet* 3/10 1925.

74 Fågelskydd Spillepeng, <https://fagelskyddspillepeng.se/> (10/9 2023).

75 ”Spillepengs fritidsområde”, www.sysav.se/hallbarhet/inspiration-kampanjer/spillepengs-fritidsomrade/ (11/12 2023).

Karta 3. Spillepengen vid Malmö

Karta 3.1 (övre t.v.). Karta från tiden runt Storskiftet visar på Spillepengens primära användning som betesmark. Malmö Stads på alla Gårdar fördelte Östra Plantage Fält samt Beteshagar och Spillepengsmarken, 1784, 12-mal-12, Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Karta 3.2 (övre t.h.). Karta från tiden runt Ensiftet visar på Spillepengens fortsatt primära användning som betesmark. De gamla Gårdarne wid Malmö Stad indelade Jordar Öftre Plantage Lyckorna och Betesmarken, 1814, LI39-I 8, Lantmäteristyrelsens arkiv.

Karta 3.3 (nedre t.v.). Karta från mitten av 1800-talet visar på hur Spillepengen till slut uppstyckades. *Staden Malmö med dertill lydande egor*, Gustaf Liunggren, 1853, Lj-110, Lantmäteristyrelsens arkiv.

Karta 3.4 (nedre t.h.). Karta som visar Spillepengens nutida, allmänt tillgängliga fritidsområde med löpspår med mera. SYSAV Spillepengs fritidsområde, www.sysav.se/hallbarhet/inspiration-kampanjer/spillepengs-fritidsomrade/ (11/12 2023).

en plats som drastiskt ändrat användning trots att den kontinuerligt nyttjats. Numera ligger fokus på vad som anses vara av värde idag: rekreation i stället för produktion samt växt- och djurskydd i stället för kreatursskötsel.

Kungsmarken öster om Lund

Slåttermark och hästavel

På ett liknande sätt som Spillepengen förblev Kungsmarkens gränser relativt intakta genom de tre skiftena. Även områdets topologi verkar ha stått sig genom århundradena.⁷⁶ Genom ett böljande landskap, med höjder på båda sidor av en vattenfylld sänka, skär Glomsbäcken och den konstgjorda Glomsjön genom området från nord till syd och delar Kungsmarken i en västligt respektive östlig del. Namnet Kungsmarken, samt variationer som Riffen, Kongsängen Reften och Kungsängen Räften,⁷⁷ tros ha en koppling till den medeltida tingsplats som fanns i närliggande Arendala där forna tiders kungar utropades.⁷⁸ Enligt arkeologiska undersökningar har området sedan järnåldern tidvis använts som jordbruksmark. Under 1040-talet övertogs marken av Lunds biskopar som byggde en borg på en av Kungsmarkens kullar och började använda marken som betesmark i anknytning till hästavel. Visst jordbruk skedde fram till digerdöden, då marken inte längre behövdes och därför lades i träda.⁷⁹ Efter den danska reformationen 1536 tog danska kronan över äganderätten av Kungsmarken och när Skåne blev svenskt 1658 övergick marken till den svenska kronan.⁸⁰ I början av 1700-talet överfördes Kungsmarken som ansvarsområde till Flyinge kungsgård som fick i uppdrag att avla hästar till den svenska armén. På så sätt fortsatte Kungsmarken användas till betesmark och slätteräng, vilket initierades under Lundabiskoparnas tid.⁸¹

På kartor från åren före och under skiftesreformerna framkommer tydligt hur Kungsmarkens gränser knappt förändras. Kongs-Ängen Reften redovisas på 1750 års "Geometrisk Charta öfwer Flyinge Kongsgårds Ägor uti Skåne,

76 Axel Christophersen, "Några reflexioner kring de högryggade åkrarna i Kungsmarken", *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1981, s. 4.

77 Gösta Nordholm, *Kungsängen Räften eller Kungsmarken. En skånsk ödegård från medeltiden*, särtryck ur *Skånegillet i Stockholm Årsskrift* 1936, s. 35–47.

78 Carl Althin, "Kungsmarkens fornminnen" i *Kungsmarken. festskrift till Lunds Akademiska Golfklubbs 25-årsjubileum*, Lund 1962, s. 60.

79 Ibid., s. 59; Mats Riddersporre, "Kungsmarken – ett landhistoriskt dokument nära Lund", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 1998:2, s. 24–26.

80 Personlig kommunikation med Franz-Michael Rundquist, ledamot av ban- & naturvårdskommittén, Lunds Akademiska Golfklubb Kungsmarken, 17/5 2023.

81 Nordholm 1936, s. 36–38.

Malmöhus” som ritades för att säkerhetsställa Kronans och Flyinges mark som ”sedermera kommit under enskylta personers nyttjande, nu måtte blifva återställd” (Karta 4.1). Utbredningen av Kungsmarken är nästintill identisk framställningen på 1783 års karta över storskiftet (Karta 4.2). Om något så verkar det till och med som det har inkorporerats en till bit mark i västra delen av Kungsmarken som 1750 markerats som del av byn Skinnartorns ägor.⁸² På en karta över ”Inägorne till Kungsgården Flyinge” från 1813 har den västra delen av Kungsmarken fått den spikraka dragning i landskapet än idag (Karta 4.3). Under skiftesreformerna låg marken formellt under kronans kontroll och med tanke på de återkommande kartläggningarna av Flyinges egendom har det helt klart funnits ett intresse att praktiskt etablera detta styre, på kartan såväl som på faktisk ängs- och slättermark. Men oavsett kronans kontroll vittnar hålvägar, konkava stigar som strålar ner från kullarna i öst till ett vadställe söder om Glomsjön, om att människor under lång tid använde Kungsmarken som genomfartsled.⁸³ Det kan ha funnits ett allmänt nyttjande av marken som kanske just kommit sig av, eller i alla fall kunde fortgå obehindrat, då marken knappt ändrade form eller ägare under skiftesreformerna. Medan det kringliggande landskapet skiftades till oigenkännlighet både vad gäller nyttjande och form låg Kungsmarken som en konstant knutpunkt till landskapets förflutna och dess framtid.

Plats för golf och naturreservat

Under 1900-talet gav hästavel vika för en golfklubb med tillhörande golfbana och ett naturreservat med fridlysta blommor på Kungsmarken. Flyinge kungsgård rådde över Kungsmarken ända fram till 1917⁸⁴ då marken, som svar på den generellt rådande krigsandan i världen, övergick till Södra Skånska Infanteriregementet och fungerade som övningsfält för militären.⁸⁵ Sedan mitten av 1920-talet har området varit i Lunds universitets ägo som ”fritidsområde” där Lunds Akademiska Golfklubb (LAGK) står för det officiella nyttjandet av marken som golfbana. Samtidigt har de tagit på sig ansvaret att underhålla de delar ”som ej upptagas av anläggningarna, med sen slätter såsom skett i äldre tid”.⁸⁶ Vikten av att bevara just slättermarken på det sätt

82 Detta är självklart en förenkling och snabb summering av ägandeförhållande och nyttjandet av Kungsmarken under denna tid; för en mer ingående och mycket detaljerad redogörelse, se Gösta Nordholm 1936.

83 Riddersporre 1998, s. 26.

84 Nordholm 1936, s. 39.

85 Althin 1962, s. 59.

86 Ibid, s.59; Bengt Ulf, ”Kungsmarkens Flora”, i *Kungsmarken. Festskrift till Lunds Akademiska Golfklubbs 25-årsjubileum*, Lund 1962, s. 64.

som tillskrivs ett preindustriellt jordbruk gäller under hela 1900-talet och fram till idag att bevara den unika ängsflora som frodats i stora delar av området. På Kungsmarken finns flertalet sällsynta orkidéer, exempelvis *Orchis sambucina*, *Orchis mascula* och *Orchis morio*, och fridlysta blommor såsom humlesuga, *Betonica officinalis*.⁸⁷ Blommorna och den tusenåriga ängsmarken var en viktig orsak till att området klassades som naturreservat 1974,⁸⁸ även om tidningsklipp från 1930-talet vittnar om att tankar på ett reservat funnits sedan tidigare.⁸⁹ Mellan 1990 och 2022 har varken LAGK:s åtagande eller områdets status som reservat förändrats och Kungsmarken är idag även del av Natura 2000, ”ekologiska nätverk av skyddade områden” utnämnda av EU.⁹⁰ Om något så har banden mellan klubben och naturvärdena stärkts ytterligare i takt med den ökande efterfrågan för grönområden som på ett effektivt sätt kan fläta samman det rekreativa med naturskyddssyften i det postindustriella landskapet.

Kungsmarken är ett exempel på en plats som i stort sett behållit sin utbredning och form sedan skiftesreformerna. Kungsmarkens status som naturreservat innebär ett något mer likriktat, snävare anspråk på området, vilket kan utläsas på informationsskylten om marken (Karta 4.4). Ett exempel är en utstakad vandringsled som besökare uppmuntras att hålla sig till om de vill vandra i området och dessutom gör golfbanans struktur det svårt för icke-golfare att röra sig obehindrat i landskapet. På så sätt innebär statusen som naturreservat att platsen är allmänt tillgänglig samtidigt som ett mer individuellt, mindre formellt nyttjande av platsen förhindras. Människor från trakten har på ett eller annat sätt alltid använt och tagit Kungsmarken i anspråk. Under hela 1900-talet, långt före 1970-talets naturreservat, var området ett populärt utflyktsmål för icke golfspelande Lundabor,⁹¹ som botaniserade och plockade blommor under de varmare månaderna och åkte skridskor och skidor under den kalla årstiden.⁹² Människor har således gjort Kungsmarken till sin – med eller utan officiella rättigheter till platsen.

87 Ulf 1962, s. 62–63.

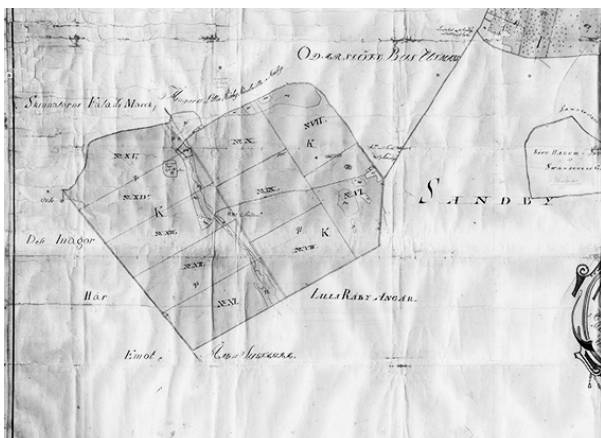
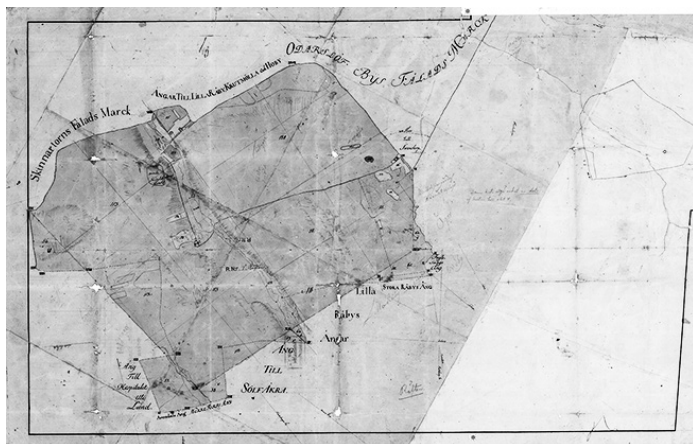
88 Karta 14.

89 Vandraren, ”Kungsmarken – ett nytt reservat”, Tidningsurklipp (19/12 1930, tidskrift okänd), U1 (Uh) Box 103, Malmö stadsarkiv.

90 Karta 4.4.

91 Waldemar Bülow, *Vallfartsorter: Kungsmarken – Fågelsång – Råften – Billebjer – Dalby hage – Romeleklint*, Lund 1911, s. 3–4; Nordholm 1936, s. 35.

92 Althin 1962, s. 59.

Karta 4. Kungsmarken vid Lund.

Karta 4.1 (övre t.v.). Karta från åren före storskiftet visar hur snarlika Kungsmarkens gränser var då. "Geometrisk Charta öfver Flyinge Kongsgårds Ägor uti Skåne, Malmöhus", 1750, 12-söa-3, Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Karta 4.2 (övre t.h.). Karta från åren under storskiftet då utbredningen av Kungsmarken är nästintill identisk med de yngre kartorna 4.3 och 4.4. "Charta Öfver Inägorne till Fliinge Kungsgård, Belägen uti Hertigdömet Skåne, Malmöhus län", 1783-03-12, 12-söa-4, Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Karta 4.3 (nedre t.v.). Karta från just efter Enskiftet där den västra delen av Kungsmarken redan har fått den spikraka dragning som finns kvar i landskapet än idag (se Karta 14). "Karta Öfver Inägorne till Kungsgården Flyinge uti Hertigdömet Skåne, Malmöhus Höfdingedöme", 1813, detalj, 12-söa-14, Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Karta 4.4 (nedre t.h.). Karta och informationsskylt över Kungsmarken idag där man tydligt ser att gränserna knappt har ändrats på över 200 år. Kungsmarken, Länsstyrelsen Skåne, www.lansstyrelsen.se/download/18.746760b71768421a-d55261ac/1677592564000/skylt_Kungsmarken_NR.pdf, (11/12 2023).

Allmänningen – en central periferi?

De tre platser vi studerat genom kartor, översiktsplaner, litteratur och platsbesök har genomgått stora förändringar. Det är givetvis inget att förvånas över. Användningen skiljer sig åt mellan tiden vid skiftesreformerna runt sekelskiftet 1800 och det senast sekelskiftet. Vad som är anmärkningsvärt är att de i relativt stor utsträckning behållit sin utbredning, sin plats i landskapet – trots den landskapsomvandling som regionen genomgått. Det är även anmärkningsvärt att de i stor utsträckning brukats gemensamt och senare varit allmänt tillgängliga, genom att det funnits öppna marker, farleder, regleringar och planläggning som bidragit till detta. Därtill finns inslag av sedvana eller hävd, rätten att använda en plats eller farled för att så "alltid" har varit.

Det vi tycker oss se i materialet om Spillepengen, Kolböra mosse och Kungsmarken är att var och en, trots olikheter, utgör en *central periferi*. Platserna är perifera på så sätt att de befinner sig långt ner på en skala av ojämn geografisk utveckling.⁹³ De är avsidet belägna, både fysiskt och mentalt. De låg i utkanten av byar och de ligger fortfarande i utkanten av de tätorter som vuxit fram under de 250 år som förflutit. De är även perifera i en samhällelig planeringskontext, det är mark som tillskrivs ett lägre värde genom att marken är sandig ängsmark, våtmark eller alltför kuperad, med en trolig konsekvens att de inte tagits i anspråk för bebyggelse. Därtill är de idag ett slags rester i det postindustriella stadslandskap vi befinner oss i; de utgör ett fåtal exempel på den mark som före skiftesreformerna utgjorde hälften av all mark i regionen, ett landskap där hälften utgjordes av våtmark, utmark och allmänningar och hälften var farbar mark och jordbruksmark. Samtidigt är användningen av dessa marker central för vår egen arts överlevnad såväl som för flora och fauna. Användningen kan sägas har skiftat mellan olika former av social reproduktion.⁹⁴ Vid tiden för skiftesreformerna användes markerna för torvbrytning, som ängs- och som fäladsmark för betesdjur, vilka alla har bäring på människors reproduktion genom existensmedel. Reproduktionen var kopplad till fälader, mossar och betesmarker som även utgjorde ytor för förflyttningar av olika slag. Fäga-tor, som exempelvis Kungsbetet mellan Lund och Genarp, var öppna för både allmänheten och för den boskap som betade längs eller i närheten av fäkatan.⁹⁵ Även fäladsmarken på de platser vi studerat har innehållit vägar och stigar. Särskilt tydligt framkommer detta i Kungsmarken och Kolböra

93 Harvey 2006, s. 75; 2011, s. 165.

94 Katz 2001, s. 709.

95 Anne Carlie & Alf Ericsson, "Kungsbetet – en gammal färdväg med lång historia. Trafikplats Lunds södra på väg E22. Arkeologisk undersökning", Rapport 2019:47, Arkeologerna, Statens historiska museer.

mosse där såväl kartmaterialet som markerna bär spår av tidigare farleder. I det postindustriella landskapet är möjligheten att förflytta sig fortfarande del av vår sociala reproduktion, men nu med fokus på rekreation i stället för existensmedel. Spillepengen, Kolböra mosse och Kungsmarken har alla vandringsleder som planerats och anlagts i syfte att bidra till rekreation. Kungsmarken har dessutom en golfbana, som utöver golfspel kanske även utgör ett skydd för överanvändning av markerna, dess kulturhistoria och flora. Spillepengen, Kolböra mosse och Kungsmarken ligger idag som öar i landskapet, där de tilldelats uppgiften att fläta samman rekreation med naturskydd och biologisk mångfald. Informationsskyltarna vid de tre platserna berättar alla om satsningar på biotop-skydd, biologisk mångfald, små insatser för att bevara våtmarker, bidra till förutsättningar för växt-, djur- och fågelliv. För oss människor har de även i uppgift att ge oss upplevelser på "doftavstånd", även det kan ses som en form av social reproduktion. I det postindustriella samhället finns behov av platser för att uppleva dofter, höra fåglar, fält och vinden som far genom pileträd och våtmarker.

I en internationell jämförelse är Sverige unikt när de gäller allas vår rätt till skog och mark såväl som till stadsmiljöer och parker, ett gemensamt, delat bruk av mark som i exemplen med allemansrätten och allmän platsmark är både otroligt ovanligt och radikalt genom att de inbegriper ett användarvärde som faktiskt "övertrumfar"⁹⁶ ett produktions- och äganderättsligt värde. I denna artikel har vi velat spåra detta gemensamma, delade bruk under två tidsperioder. Även om den historiska allmänningen inte är detsamma som dagens beträdor eller parkmark, inrymmer "det allmänna" i allmänning, allemansrätt och allmän platsmark föreställningar om gemensam, delad användning. Huruvida "alla" faktiskt har möjlighet eller ens rätt att använda dessa platser är en fråga som bör ställas om de historiska såväl som de nuvarande platserna. Att fenomenet förekommer är anledning nog till försvar för bevarande. "Allmänningen" som en central periferi är en ansats att fundera över varför och hur dessa platser finns kvar och fortfar att användas på flera olika sätt av både individer och grupper. Kanske kan kombinationen av periferi och centralitet vara en av anledningarna till att de har överlevt och består än idag.⁹⁷

96 Harvey 2011, s.133.

97 Tack till de två anonyma granskarna för relevanta och konstruktiva kommentarer. Forskningen är finansierad av Formas inom det nationella programmet "Hållbart samhällsbyggande" Nr: 2019-01923.

Summary

"Allmänningen" – a central periphery?

Common use of land in southwestern Scania during the time periods 1783–1827 and 1990–1920

"Allmänning" – "commons" in English – is a medieval word that has currently seen a renaissance in terms of language usage, art, critical studies, and, to some extent, in urban planning. In the past, the Swedish commons have existed in different iterations on land that was used in common. There have been village commons, parish commons, district commons, country commons, crown commons, and royal commons. Commons could be located at the village centre, as a square between houses and farms, or they could be located on the periphery, as meadows or pastures. Regardless of scale and what the land was used for, the word "allmänning", or commons, implies that a common, shared use existed. Unlike in the Middle Ages, today's post-industrial urban-rural environments are thoroughly regulated, and all usage of all land is specified. Nevertheless, there are still public land and rights of way, which all involve notions of some form of shared use and access. Some of these places have been used in common for hundreds of years. These are frequently areas that have either been too wet, too dry, or too remote for cultivation, which has helped them retain their character. It may also be land of important cultural significance. Such land is particularly interesting to study, as this may offer a new approach to understanding what common land has meant historically and what it has come to mean today. In this article, we investigate three such sites in south-western Skåne: Kolböra mosse in Djurslöv, south-west of Staffanstorp; Spillepengen, north of Malmö; and Kungsmarken, east of Lund. Drawing on historical and contemporary maps, planning documents, and site observations, we investigate what has constituted a common in the past and what constitutes one now – how does a common come into being and how does it persist in the landscape? Our point of departure is use-right: which uses have been common; which kinds of land have been publicly accessible, and which rights of usage does the public have with regard to these lands?

Keywords: allmänning, commons, commoning, land reform, Scania